

המסגד הגדול (ג'אמע) בבאר-שבע

אילן גל-פאר

ייסוד העיר באר-שבע בשנת 1900 היה מעשה מיוחד-במינו בכל ימי השלטון התורכי בארץ מאז 1517. לא רק שהתורכים יזמו הקמת יישוב חדש, אלא גם הכריזו על יצירתו כבירתה של הנפה הגדולה ביותר בשטחה מכל ארבעת הנפות של מחוז ירושלים – וזאת בעוד שהעיר לא הייתה קיימת כלל, ובניין-הקבע היחיד באתרה היה חאן, שהוקם כשנתיים קודם לכן!

בשנותיה הראשונות מנתה העיר החדשה בקרבת 300 נפש, ועד שנתה החמישית התחלפו בה שישה מושלים (קאימקאמים). השביעי שמונה לעמוד בראש הנפה היה הקאימקאם מחמד אצף ביי (1870-1954). עארף אל-עארף מציין, "בימי שלטונו גדלה באר-שבע ותייף,"¹ ומפרט את בניית בית המושל, שאיבת מים מבאר ואגירתם עבור העיר באמצעות מכונה שהפעילה בד-בבד גם טחנת-קמח ממשלתית, ייסוד דואר ומברקה ונטיעת עצים רבים, ועוד. יהודי שביקר בעיר באביב 1906 ציין גם הוא: "זה כשנה נתמנה סעדת [כבוד] Assaf Bey לקאימקאם, איש שגמר חוקי לימודיו בבתי-הספר שבקושטא [איסטנבול] והיודע גם לימודים אחרים. איש מלא כוח ורצון טוב לא לשבת בחיבוק ידיים. ותהי ראשית מלאכתו ליפות ולשכלל העיר."²

בחידושיו, התכוון אצף ביי לא רק לתועלתם של תושבי העיר הפעוטה בלבד, אלא גם לטובתם של עשרות אלפי הבדווים בנגב. למענם יסד בבאר-שבע שוק בהמות שבועי, ובעיקר הקים בעיר מסגד, אשר נועד לשמש לא רק לתושבי העיר הקטנטונת, אלא גם לאוכלוסיית הבדווים סביבה. המסגד מוקם בסמיכות ל"סראיה" (בית הממשל), מה שמהדק את הקשר עם השלטון. מקומו הנישא בראש גבעה, עם צריחו המיתמר, סייע להבליטו בנוף המדבר, ומבנהו המהודר נועד להרשים את עין רואיו ולהמחיש את הקשר של הסולטאן, "אמיר המאמינים", עם הבדווים בנגב, ולחזק את זיקתם הדתית ואת נאמנותם לשלטון. ואכן, המסגד נראה גדול מכדי מידותיה של העיירה הרדומה והמאובקת, ומבקרים אחדים כבר העירו על כך. לדוגמה, כדברי אורח יהודי ב-1912, "בתי הממשלה והמסגד מצטיינים בטוב טעמם, והינם יפים ועשירים – אולי יפים מדי לעומת כל העיירה כולה."³ כמעט שלושים שנה לאחר מכן, עד שנת 1930, לא

¹ עארף אל-עארף, תולדות באר-שבע ושבטיה. ירושלים: אריאל, 2000, עמ' 206. הספר יצא לאור בערבית בשנת 1934 ותרגומו לעברית בידי מנחם קפליוק הופיע בשנת 1937 בדפוס שושני.

² בן דוד, "באר-שבע", השקפה ז, ע"ט (ה' אב א'תתל"ז [28.7.1906]), עמ' 4.

³ אליעזר, "באר-שבע", הפועל הצעיר ה, 11 (5.3.1912), עמ' 11.

הורגש צורך במסגד נוסף בעיר. המסגד היחיד הזה שירת גם את מספרם הגדול יותר של תושבי באר-שבע.

מסופר שקבלן ערבי מקומי, מנכבדי העיר ועשיריה, החל את הבנייה. כאשר הגיעה לגובה מסוים, ראה אצף ביי שאין המבנה עונה על ציפיותיו, וציווה על הקבלן לפרק את כל אשר בנה. הקאימקאם הביא אדריכל נוצרי מירושלים, שעיצב מחדש את המסגד. אצף ביי הניח במו-ידיו את אבן-הפינה והמשיך לפקח על הבניה. הוא הטיל על הבדווים בנפה מס של 400 לירות למימון המסגד, וסכום דומה נתנה הממשלה.⁴ הבנייה המחודשת החלה באביב 1906. לפי הודעתו של מנדל קרמר, המקורב למקורות רשמיים, "בבאר-שבע [...] עתה החלו לבנות גם בית תפילה – ג'אמע – ומנהרה [צריח, מנארה (מינרט)]."⁵

האבנים לבנייתו של המסגד – לפחות עבור הצריח, שהקמתו הצריכה אבנים חזקות – נלקחו מהריסותיה של חלוצה,⁶ והובאו על גבי גמלים, בהפסדים למובילים הבדווים.⁷ במהלך הקמת הצריח נהרגו שני פועלים, שנקברו במקום מותם.⁸ כאשר ביקר מנחם שיינקין בעיר בסוף אפריל 1906, עמד המסגד בבנייתו. כדבריו, "לפנינו [...] בית-פקידות העיר [הסראיה], ועל-ידו בונים בית-תפילה מאבני גזית. פקיד החבל [הקאימקאם] יצא אז להשגיח על הבניין".⁹ ביולי אותה שנה, הייתה הבנייה עדיין בעיצומה. "בונים עתה בית מסגד גדול ויפה".¹⁰ יש להניח, שהעבודה הסתיימה עד סוף שנת 1906. עלותה של הבנייה הייתה למעלה מאלף לירות, שנגבתה בחלקה משבטי הבדווים.¹¹

מאחר שרחובותיה של באר-שבע פונים לכיוון דרום-מזרח, ואילו על מסגד לפנות ל"קיבלה", דהיינו לכיוון מכה, נאלצו להקים את המסגד לא בניצב לדרך, כי אם בזווית של 45 מעלות אליה, וכך פונה חזיתו של המסגד היישר דרומה. הגומחה הפנימית, ה"מחרב", המראה את כיוון התפילה, מוקמה באמצעו של הקיר הדרומי. קיר זה, הפונה אל העיר ובו השער הראשי, עוצב בצורה סימטרית, ומשני צידי השער נקבעו שלושה חלונות (למסגד עצמו חלונות כפולים). בכדי לשמור על האיזון, חייב היה להיות חלון גם במרכז האגף השמאלי, בציר אחד עם הכיפה המרכזית: אולם שם בדיוק היה מיקומו של ה"מחרב". כפיתרון, נבנה החלון המרכזי של המסגד כחלון אטום-למחצה (חלון עיוור), ורק חלקם העליון של החלונותיים והצוהר העגול ("טאקה") ביניהם נותרו פתוחים. השער המרכזי, הכולל גם דלת קטנה לאדם יחיד, נפתח לחצר כתורה, שממנה נכנסים למסגד מבעד לאכסדרה בת ארבע קשתות. בצידה השני של החצר

⁴ מראיון של חאג' חאמד אבו טאהא מתל שבע עם ששון בר-צבי, 20.10.1976: בדווים מספרים על באר-שבע, פרסום 11 של ארכיון טוביהו, באר-שבע, 1977, עמ' 6-7.

⁵ מנדל קרמר, "השבוע", השקפה ז, מ"ב ("ט אדר א'תתל"ז [16.3.1906]), עמ' 4.

⁶ אל-עארף, שם.

⁷ מראיון של עבראלעאל חסין אבו פריח עם ששון בר-צבי ביולי 1976: ארכיון טוביהו, שם, עמ' 28. אביו היה בין ספקי האבנים.

⁸ שם.

⁹ מנחם שיינקין, "חלומותינו", התרן ג, נ (23.2.1917), עמ' 13. תיאור מיום 29.4.1906.

¹⁰ בן דוד, שם. נכתב בבאר-שבע, 18.7.1906.

¹¹ אל-עארף, עמ' 224.

נבנו שלושה חדרים, שבשניים מהם פעלו כיתות ללימוד הקוראן, כעין "חדר" (כותאב) עם כניסה נפרדת נוספת מאחור. החדר השלישי, המערבי, שימש לרחצה לפני התפילה. לאספקת מים למסגד כרו ממערב למסגד באר עמוקה, ללא הצלחה.

המסגדים התורכיים דאז אופיינו בניסיון להכללת המבנה תחת גג כיפתי, עם צריח דק, עגול או מתומן, שכיפתו דמוית קונוס. בהתאם לכך, עוצבה במסגד בבאר-שבע כיפה מרכזית, שבכדי להפחית ממשקלה, הורכבה משפופרות חלולות מחרס שחור האחוזות במלט. הכיפה נתמכת בארבע אומנות רבועות ונשענת על תוף ובו שמונה חלונות. המסגד רוצף באריחים בשלושה צבעים. הצריח כולל תשעים ואחת מדרגות אבן לולייניות הסבות סביב ציר מרכזי, ומובילות לגזוזטרה עבור המואזין, הנתמכת באבנים מסותתות בצורת נטיפים (מוקרנס). לדברי עארף אל-עארף, "מבחינה הנדסית נחשב מגדל זה למשוכלל בתכלית השכלול."¹² השער המפואר הודגש בעיטוריו, עם שני עמודי שיש משני צדדיו (שנלקחו כנראה מחורבה ביזאנטית). בשממת הנגב ולגבי אוכלוסיה שאינה רגילה לבנייה כזאת, נראה הבניין מרשים ביותר. כללית, נחשב המסגד ל"משוכלל בתכלית מבחינה אדריכלית"¹³. וכדי להדגיש את הקשר של המסגד עם השלטון המרכזי, נקבע מעל השער החותם (טוע'רה) של הסולטאן המושל, עבדול חמיד.

בדוח לחצר הסולטאן באיסטנבול, צוינה בניית המסגד כגורם המקרב את הבדווים לשלטון המרכזי: "נפת באר-שבע מושכת לבבות בגלל המסגד הקדוש."¹⁴ על פעולותיו זכה אצף ביי לשבחים רבים. כסימן להערכה, הוענקו לו אותות-כבוד.¹⁵ המותצריף של ירושלים הממונה עליו, עלי אכרם ביי, דיווח לאיסטנבול: "הקאימקאם אצף ביי ידוע בעבודתו הפורייה; מאז היה מושל באר-שבע הוא ידוע כקאימקאם מצטיין במאמציו ובפעולותיו היקרות."¹⁶ לאחר שירותו בנגב, מונה אצף ביי בתחילת יולי 1907 כקאימקאם לנפת יפו, סביבה עירונית מרובת אוכלוסין ומפותחת יותר, וזאת גם כגמול על פעולותיו הראויות לשבח במשך השנתיים ששירת בבאר-שבע.¹⁷ לאחר מכן, המשיך לימים להפגין את כישוריו המנהליים בשירות ציבורי במקומות אחרים. תקופת שירותו כקאימקאם בבאר-שבע מתועדת באלבום הדור של צילומים, אשר מסר בשנת 1951 לשגריר ישראל בתורכיה.

¹² אל-עארף, שם.

¹³ אל-עארף, עמ' 28.

¹⁴ גנוך המדינה, מכתבי המותצריף: עלי אכרם ביי. למזכיר העליון של הסולטאן, ללא תאריך. תרגום דוד קושניר

¹⁵ בן דוד, שם; קרמר, "השבוע", השקפה ז, פ"ה (כ"ו אב א'תתל"ח [17.8.1908]), עמ' 2.

¹⁶ גנוך המדינה, שם, עלי אכרם ביי לוואזיר העליון, 23.12.1907 {5.1.1908}

¹⁷ עלי אכרם ביי למזכיר העליון, שם.